

Назар Лавріненко
(Черкаси)

ПАМ'ЯТКИ ВІТРЯНОГО МЛИНАРСТВА НА ТЕРЕНАХ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Минуло понад півстоліття з тих пір, як вітряне млинарство остаточно втратило свої позиції на ринку млинарських послуг. Конкуренція з новітніми двигунами тактично була програна. Після тривалого служіння людям вітряки виявилися непотрібними. Їх як свідків «доколгоспної» ери намагалися стерти з лиця землі, їх, за поодинокими винятками, не ставили на облік як пам'ятки архітектури місцевого значення. Наслідки такого ставлення проявляються й нині. Вітряки доживають свої останні роки, вони забуті, понівечені, напівживі годувальники поколінь наших дідів.

Тема вітряного млинарства, як і тема традиційного млинарства в цілому, не часто привертала увагу дослідників. Одним з перших звернув увагу на вітряні млини як об'єкт етнокультурної спадщини українського народу відомий дослідник традиційної архітектури С. Таранушенко. Його стаття «Вітряки», побачивши світ у 1958 році, й понині лишається найбільшим дослідженням млинарства в Україні та широко використовується дослідниками. Автор переконливо доводить, що вітряки є своєрідною галуззю народної монументальної архітектури та робить вдалу спробу їх регіональної класифікації¹. Після С. Таранушенка дослідники тривалий час не зверталися до теми традиційного млинарства. Минув час, і сотні вітряків, які оглянув С. Таранушенко, зникли з лиця землі. Лише в 1998 році тема млинарства була висвітлена на сторінках часопису «Пам'ятки України». Відомий архітектор Л. Прибега на основі дослідження млинових споруд, зібраних до музеїв просто неба, провів огляд типології, охорони та реставрації млинарських споруд України. Автор детально класифікує вітряні млини різних регіонів України, вказує на регіональні конструктивні відмінності².

Одночасно побачила світ стаття К. Тищенко «Млинова механіка». У ній автор підсумував свої багаторічні пошуки та доніс до читача конструктивні особливості вітряних

млинів, доніс спеціальну млинову термінологію. Автор дійшов висновку, що значна кількість млинової термінології є германізмами та полонізмами, що добре ілюструє шлях млинів до українських земель³. Останнє дослідження на тему млинарства було зроблено С. Смолінським і є синтезованим оглядом млинарства на основі праць попередників та із залученням статистичних відомостей початку ХХ ст.⁴

Джерельна база дослідження млинарства ґрунтується на свідченнях місцевих жителів про сільські вітряки, документах архівосховищ України та різноманітних статистичних збірників. Свідчення місцевих жителів слугують чи не єдиним джерелом інформації про історію кожного конкретного млина. З них ми отримуємо відомості про вік пам'ятки, її власників, ремонти й перебудови. Наприклад, з розповіді Анастасії Петрівни Луценко (Піскової), 1931 р. н. (освіта 4 класи), довідуємося, що в с. Лука «збудовано вітряка Пісковим Петром Петровичем та Гайдай Василем у 1924 році, працював він до середини 1970-х років, доки не помер батько. Для будівництва наймали діда Шатила із с. Сахнівки. Раніше в с. Лука було два вітряки. Другий був на березі, його давно знищили»⁵. Відомості з архівосховищ часто носять допоміжний, статистичний характер. Скажімо, у 1913 році в Чигиринському повіті джерело фіксує п'ять водяних млинів, працівники яких пройшли лікарський огляд (Журавка, Турія, Ставидла, Рудня, Пляківка)⁶. Таке джерело, як Пам'ятна книжка Київської губернії за 1900 рік зберегло відомості про наявність млинів майже в кожному селі Чигиринського, Черкаського, Канівського та ін. повітів. З нього ми довідуємося, що в с. Івківці було сім вітряних млинів, у с. Голоківка – чотирнадцять вітряних млинів, у с. Полуднівка – чотири вітряні й вісім водяних млинів і т. д. по всіх населених пунктах краю⁷.

Важливим джерелом інформації про особливості млинарства Черкащини слугують власне вітряки, які досі вціліли. Їх обстежен-

ня та обміри надають відомості про млинову механіку, їх потужність та зовнішній вигляд. У цілому джерела та література з цієї тематики дозволяють проаналізувати динаміку зміни чисельності традиційних млинових споруд Черкащини, провести їх типологізацію та класифікацію.

Бурхливий розвиток вітряного млинарства припадає на другу половину XIX – першу третину XX ст. Одні з перших статистичних даних про кількість вітряних млинів на території Київської губернії оприлюднено в «Статистическом описании Киевской губернии» І. Фундуклея. У ньому відмічено, що млинарство нерівномірно поширено по губернії. Так, у Сквирському й Уманському повітах більшого поширення набували водяні млини. У 1847 році лідерами з вітряного млинарства були такі південні придніпровські повіти, як Чигиринський (320 вітр. млинів), Черкаський (184), Канівський (122), Звенигородський (118) ⁸. Відповідно, й сьогодні вітряні млини віціли частіше у східних районах Черкащини, де вони були більш поширені.

Вітряне млинарство бурхливо розвивалося у другій половині XIX ст. Про це яскраво свідчить аналіз даних про чисельність млинів станом на 1900 рік. Візьмемо лідируючі за кількістю вітряних млинів тодішні Чигиринський та Черкаський повіти. За 53 роки кількість вітряних млинів у Чигиринському повіті зросла більш ніж у чотири рази – (до 1286 вітряків ⁹). У Черкаському їх кількість зросла майже в сім разів (до 1250 вітряків ¹⁰). Одночасно варто відмітити тенденцію до зменшення кількості водяних млинів у Чигиринському повіті зі 133 у 1847 році ¹¹ до 82 у 1900 році ¹². У Чигиринському повіті третина водяних млинів не витримала конкуренції вітряного млинарства. У Черкаському повіті, незважаючи на більшу кількість великих річок, також кількість водяних млинів скоротилася. Не доводиться говорити про їх витіснення млинами з паровими двигунами. На початку XX ст. вони лише почали впроваджуватися. Про це свідчить той факт, що на просторах Чигиринського й Черкаського повітів у 1900 році налічувалося лише 9 парових млинів. У відсотковому співвідношенні вітряні млини від середини XIX ст. до початку XX ст. зайняли домінуюче становище серед усіх млинових конструкцій краю. На Чигиринщині відсоток вітряків зріс із 70 % до 93 %, а на Черкащині – із 60 % до 90,6 % (див. табл. 1) ¹³.

Таблиця 1.

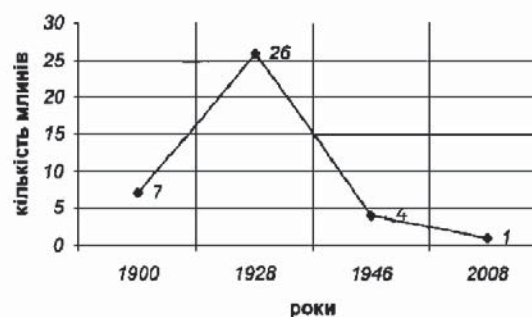
Порівняльна таблиця співвідношення типів млинових конструкцій у Чигиринському та Черкаському повітах

	1847 р. Чигир.	1847 р. Черк.	1900 р. Чигир.	1900 р. Черк.
Вітряні	320 (70,64%)	184 (59,75%)	1286 (92,98%)	1250 (90,64%)
Водяні	133 (29,35%)	124 (40,25%)	82 (5,92%)	114 (8,26%)
Топчаки	?	?	9 (0,65%)	11 (0,79%)
Парові	–	–	6 (0,43%)	4 (0,3)
Разом	453	308	1383	1379
У середньому	2,5	1,6	9,96	11,46

За статистичними даними, станом на 1900 рік у середньому на один населений пункт Черкаського повіту припадало по 11 вітряних млинів. У багатьох селах і містечках повіту на початку XX ст. налічувалося понад три десятки вітряних млинів. Наприклад, у с. Пруси (суч. Михайлівка) і с. Трушівці нараховувалося по 37, в Орловці – 38, Лип'янці – 40, Білозір'ї – 42, Лебедині – 43, В'язівку – 48 вітряків.

Незважаючи на високі кількісні показники, вітряне млинарство на початку XX ст. у регіоні ще не досягло вершини свого розвитку. Чисельність вітряних млинів і надалі продовжувала зростати. Наприклад, якщо в с. Івківці Суботівської волості Чигиринського повіту за даними того ж 1900 року налічувалося 7 вітряних млинів ¹⁴, то в 1928 році їх там було 26 ¹⁵. Подібно зросла кількість вітряків і в селах Головаківка, Медведівка, Суботів та ін.

Вітряні млини у с.Івківці

Лише після колективізації на Черкащині вітряне млинарство почало втрачати свої домінуючі позиції на ринку переробки зер-

нових. Відчутний удар по вітряному млинарству припав у роки проходження регіоном фронтів Другої світової війни. Наприклад, у тому ж с. Івківці лишилося 4 із 26 вітряків¹⁶. Вітряки, що вцілили, використовувалися за призначенням до середини 1970-х років. З того часу більшість з них остаточно припинили служити людям. У другій половині ХХ ст. в Україні кілька десятків вітряків вдалося «порятувати», перевізши їх до створюваних музеїв просто неба (м. Переяслав, с. Пирогів та ін.). Тисячі їх лишалися стояти на сільських вигонах, були місцями улюблених дитячих та юнацьких забав. На кінець 1980-х років на території Черкаської області, за свідченнями А. Чабана, нараховувалося 176 вітряних млинів. За останні 20 років їх кількість зменшилася майже в 10 разів. Це трапилося поступово, без зайвого галасу, з нашої мовчазної згоди. Так, безслідно зникли вітряні млини в селах Трушівці (1996), Медведівка (1997), Матвіївка (1999), Вергуни (2003), Дібрівка (2004), Гончариха (2006), Лукашівка (2007) та десятки інших. Зрештою, на території Черкаської області станом на грудень 2008 року виявлено 18 вцілілих вітряних млинів. Вони досі стоять на тих місцях, де вони століттями служили людям. Порівнюючи кількість вітряків, наприклад, на території колишнього Чигиринського повіту на початку ХХ ст. (1286) і ХХІ ст. (4), бачимо очевидну потребу їх невідкладного порятунку.

На теренах Черкаської області не кожен район зараз може пишатися вітряними млинами на своїй території. На сьогодні, скажімо, у Кам'янському, Христинівському, Монастирищенському й багатьох інших районах ми не виявили жодної подібної споруди. Уже сьогодні мешканцям цих районів, щоб на власні очі оглянути вітряного млина, потрібно долати десятки й сотні кілометрів до музеїв просто неба чи найближчих забутих млинів області. Але ж куди їхати? Де вони вцілили? На це питання також не легко дати відповідь. Кілька вітряків більш-менш відомі завдяки своєму розташуванню поблизу популярних туристичних маршрутів (с. Худоліївка Чигиринського р-ну та с. Будище Корсунь-Шевченківського р-ну). Навіть незважаючи на пряму близькість до шляхів, обидва вони лишуються поза увагою туриста. Адже вони не доглянуті, косметично прибрані зовні та понівечені всередині.

Упродовж кількох років нам довелося зібрати відомості про вітряні млини області. Шляхом звернень через регіональні ЗМІ

до громадськості, вивчення топографічних карт (на них частина вітряків нанесена спеціальним символом), листування з районними та сільськими адміністраціями, регулярних кількадечних мандрівок-експедицій нам вдалося виявити на теренах Черкащини 18 вітряних млинів. За районами млини розподілені таким чином. У Чигиринському – 4, Шполянському – 4, у Канівському – 5, у Чорнобаївському – 1, у Смілянському – 1, у Корсунському – 1, у Звенигородському – 1, у Золотоніському – 1, у решті районів – 0.

Їх стан збереженості переважно незадовільний, вони потребують проведення реставраційних робіт. Одиницям із них пощастило привернути увагу добрих людей, вони мають ошатний вигляд і придатні до повноцінної роботи. До таких можна зарахувати вітряки в с. Теклино Смілянського району, с. Івківці Чигиринського району, с. Стецівка Чигиринського району, с. Жовнино Чорнобаївського району.

За конструктивними особливостями вітряні млини Черкащини доцільно розподілити на типи. До каркасного стовпового (німецького) типу вітряків належать 15 пам'яток дерев'яної архітектури Черкащини. І лише один вітряк, розташований у с. Будище Звенигородського району, належить до шатрового (голландського) типу. За видом гальмівної системи в більшості млинів виявлено ознаки двосторонніх дерев'яних дискових гальм. У чотирьох вітряних млинах виявлено більш складні дерев'яні гальма «лентового» типу. За кількістю крил серед уцілілих вітряків Правобережжя Черкащини збереглися виключно чотирикриллі механізми, а серед уцілілих вітряків Лівобережжя (Жовнино та Кліщинці-Вереміївка) є шестикриллі механізми. Але за малою сукупною кількістю вітряків ми не можемо говорити про певну закономірність, а швидше про випадковий збіг обставин. Адже на Правобережжі, за свідченнями багатьох місцевих жителів, були й шести- й восьмикрилі вітряки. На Лівобережжі до осені 2008 року був чотирикрилий вітряний млин у с. Ленінське Чорнобаївського району, а на Правобережжі в с. Трушівці до 1996 року був шестикрилий млин.

Незважаючи на те що Л. Прибега у своїй широковідомій публікації відмічає, що «пізніше до списків пам'яток внесли чимало інших млинарських споруд, які все ще лишалися по селах Черкаської, Полтавської та ін. областей»¹⁷, нами виявлено на обліку в переліку пам'яток Черкаської області лише 8 вітряних

та 3 водяні млини. Із цих 8-ми вітряків 4 до кінця 2008 року зникли (Богунове, Григорівка, Старий Коврай, Трушівці). На межі руйнації перебуває вітряк кінця XIX ст. у с. Яблунів Канівського району. Він значно пошкоджений «шашелями», втратив зовнішню обшивку, дуже пошкоджений дах, що вимагає значних капіталовкладень для реконструкції. Проте його стан придатний до відновлення. Решта колись «взятих на облік» млинів, зокрема три з них (у селах Будище, Лебедин та Грищинці) перебувають у задовільному стані.

Крім перелічених, ще 12 вітряних млинів, які вціліли на теренах Черкащини, до 2008 року були позбавлені охоронного статусу і часто не мали власника. Сільські адміністрації перекладали обов'язки на ліквідовані чи реорганізовані колективні господарства, а ті, якщо де й лишилися, через економічні проблеми відмовлялися від млинів. З листопада 2008 року всі вітряні млини регіону взято на баланс сільських рад та зареєстровано як пам'ятки архітектури місцевого значення.

Серед 18 виявлених вітряних млинів Черкащини деякі мають доглядачів, добре збережені й за умови поінформованості громадськості можуть слугувати привабливими туристичними об'єктами. Маємо на увазі єдиний вітряний млин Смілянського району в с. Теклине. У 1990 році його відреставрували силами місцевої громади, що дозволило йому донині стояти не розграбованим, готовим до роботи. У селі біля нього традиційно проводять святкування Івана Купала. Бракує тут лише доброго під'їзного шляху до самого вітряка. Вітряк вдало розташований поблизу траси Сміла-Київ. Його стан збереженості за умовною п'ятибальною шкалою можемо сміливо оцінити в 5 балів. Цей вітряк єдиний в області, на якому цілком збереглася парусна система крил. На тверду четвірку можемо цінити стан вітряка в с. Суботів Чигиринського району. Там вітряк зручно розташований, асфальтоване дорожнє покриття веде практично до входу, його добре видно при в'їзді до села з Чигиринського шляху. У 1995 році сільська громада взялася за його реставрацію, але через бракований камінь їм не вдалося налаштувати правильну роботу млинових механізмів. Невдовзі механізм було розграбовано. Але його каркас добре зберігся, деревина міцна й вселяє надію на довговічність споруди. Серед його важливих недоліків потрібно відмітити суттєве ушкодження зовнішньої частини головного вала, що може говорити про потребу його заміни чи капітального ремонту.

Вкрай зручно розташовано млин у с. Будище Звенигородського району. Він розташований практично понад шляхом відомого туристичного маршруту «Батьківщина Тараса Шевченка» Це єдиний збережений на теренах Черкаської області вітряний млин «голландського» типу, його каркас відремонтовано в 1998 році, частково збереглися механізми.

Останнім часом намітилася тенденція до перевезення останніх вітряків до новітніх музеїв просто неба (с. Стецівка – «Музей млинарства» та с. Вереміївка – музей «Українські козацькі землі»). Завдяки благим намірам організаторів цих музеїв уже частку вітряків забрано зі своїх історичних місць і перевезено до «музеїв». Цим ми дозволяємо забирати часто останню пам'ятку старовини з тих сіл, де вони колись стояли, радували мандрівників привітними змахами крил. Забрати млина – це все одно, що зняти останню свитину зі старця, адже в тих селах часто не лишається жодної іншої пам'ятки старовини.

Опинившись у музейній установі, млини, як правило, припиняють своє життя, вони перетворюються на муміфіковані нерухомі експонати. Ми маємо досвід, коли зведені до гурту млини стоять без належної уваги, занедбані, у них відпадають крила (як нещодавно в Переяславі), до них не пускають туристів (с. Пирогів). Млини в музеях втрачають свої функційні можливості й перетворюються на муляжі.

У ситуації, що склалася, доцільно вцілілі вітряні млини взяти під державну охорону як пам'ятки народної архітектури та побуту регіонального значення, включити їх до путівників, організувати проведення їх реконструкції. Заслуговує на увагу добрий почин у цьому напрямі організації «Молодь за відродження села», яка уже відновила низку вітряків у рамках всеукраїнського проекту «Відновимо спільно».

Одним з перших було відновлено столітній «Одинцівський» вітряк у с. Івківці Чигиринського району. Цей приклад є показовим, адже перед відновленням вітряк перебував у критичному стані, був одним із найгірше збережених вітряків області. На сьогодні цей вітряк став діючим, повертається навколо своєї вісі, шукаючи вітру, меле збіжжя, став привабливим туристичним об'єктом новоствореного історико-етнографічного музею «Батьківщина Максима Залізняка».

На фоні свого «безхозного» становища вітряні млини стали об'єктами полювання ділків від етнографії, які, купивши за безцінь

останнього вітряка в районі, роблять з нього декорацію для «модної» ресторації. Полюють на них і творці приватних чи напівприватних музеїв просто неба. Вони, керуючись благою метою порятунку, перетворюють вітряки на обов'язкові декорації свого дітища. Над останніми вітряками області нависла реальна загроза знищення не від дощу й вітру, а від рук «модерних добродійників», які керуються не метою порятунку пам'яток, а виключно власними амбіціями та примарними прибутками. Захист вітряків полягає в оприлюдненні інформації про всі вітряні млини області, донесення до розуміння мешканців області, що збереження кожного з них на своєму місці є справою честі кожного мешканця області, небайдужого до долі свого краю в офіційному включенні їх до числа пам'яток старовини області.

Наше завдання – зберегти вітряні млини для наших нащадків на їх історичних місцях діючими та охайними. І цього не так вже й складно досягти. Достатньо надати їм статус пам'яток обласного значення, підтримати програму «Відновимо спільно» й разом із сільською громадою відбудувати ці млини. Залучення до їх відбудови школярів навколишніх сіл слугуватиме запорукою бережливого ставлення молодого покоління до етнокультурної спадщини.

Упродовж серпня 2007 – червня 2008 років вдалося зрушити справу порятунку вітряних млинів регіону з місця. Було доведено реальність пропонуваного нами шляху порятунку млинів – їх реставрації на місцях.

На Чигиринщині, у с. Івківці, столітній вітряний млин був одним з найгірш збережених вітряків області. Його стіни, підлога, сходи в 1990-х роках пішли на дрова... Він стояв обдертий та похилений в очікуванні кращих днів. Улітку 2007 року громада села зібралася на першу толоку. Прийшли від першокласників до старезних дідусів з ціпками. Кожен мав свою роботу: хто подавав цвяхи, а хто допомагав доброю порадою. За перший тиждень селянам вдалося виконати нехитрі роботи – відремонтувати каркас, застелити підлогу, зашालювати стіни та встановити сходи. Вітряк зовні змінився, його було не впізнати. Та на цьому громада не зупинилася. Упродовж грудня вдалося за старими фото виготовити і встановити нові крила. На Новий рік столітній млин закрутив крилами. Потім було найскладніше: постала необхідність відремонтувати, а переважно виготовити заново млинову механіку.

Незважаючи на те що в с. Івківці в 1929 році налічувалося 26 вітряних млинів, віднайти на місці низку механізмів виявилось неможливо. Скажімо, щоб віднайти веретено (вал, що крутить верхній камінь), довелося звертатися через ЗМІ до громадськості області¹⁸. На заклик відгукнувся чоловік із с. Нехайки Драбівського району. Саме від нього з іншого краю області вдалося привезти цю необхідну деталь. Труднощі виникали й з виготовленням малого триба (складної конусоподібної дерев'яної шестерні, що передає зусилля з триба на веретено). Для її виготовлення правнук колишнього будівничого млина об'їздив кілька вітряків області, копіював, робив власні інженерні розрахунки.

Чимало труднощів виявилось при виготовленні кулаків, зубів трибка та інших дерев'яних частин механізмів. Будівничі млинів добре розумілися на властивостях кожної породи деревини, знали, з якої саме краще виготовляти які деталі. Так, «на кулаки найліпше брати прикореневу частину старого граба, на основу трибка – вербу, а на щаблі можна й акацію поставити», – говорив уже покійний дід Степан (йому було вже 90 років)¹⁹.

Зрештою, 7 червня, у день відзначення 240-ї річниці від початку Коліївщини, у селі, де народився її очільник – Максим Залізник – сільська громада урочисто запустила в дію реставрований вітряний млин.

Приклад с. Івківці наслідують інші села області. Уже навесні цього року з ініціативи місцевого осередку громадської організації «Конгрес молодих вчених Черкащини», у рамках громадської ініціативи «Відновимо спільно» почнеться реставрація вітряного млина в с. Худоліївка Чигиринського району. Завдяки своєму розташуванню при в'їзді на Чигиринщину, неподалік шляху Черкаси – Чигирин, він невдовзі стане туристичною окрасою не лише с. Худоліївка, а й усієї Чигиринщини. Запрошуємо долучатися до проєкту «Відновимо спільно!» й спільно рятувати безцінні пам'ятки народної архітектури та побуту українського народу – вітряні млини.

Примітки

¹ Таранушенко С. А. Вітряки // Народна творчість та етнографія – 1958 – Ч. I. – С. 81–99.

² Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. – 1998. – № 1–4. – С. 53–59.

³ Тищенко К. Механіка млинова // Пам'ятки України. – 1998. – № 1–4. – С. 60–64.

⁴ *Смолінський С.* Вітряки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gid-naukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=229&id=126>.

⁵ Архів автора. – Ф. 5 : Млини, оп. 1, спр. 16 : Млин с. Лука, 1 арк.

⁶ Державний архів Черкаської області. – Ф. 548 : Чигиринська повітова земська управа, оп. 1, спр. 5 «О фабрично-санитарном надзоре», 7 арк.

⁷ Список населенных мест Киевской губернии, 1900 г. – 1896 с.

⁸ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником Иваном Фундуклем : в 3 ч. – С.Пб. : Тип. МВД, 1852. – Ч. III. – С. 96.

⁹ Список населенных мест Киевской губернии... – С. 1785–1896.

¹⁰ Там само. – С. 1675–1783.

¹¹ Статистическое описание... – С. 96.

¹² Список населенных мест Киевской губернии... – С. 1785–1896.

¹³ Складено автором за матеріалами: Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником Иваном Фундуклем... – С. 96; Список населенных мест Киевской губернии... – С. 1675–1896.

¹⁴ Список населенных мест Киевской губернии... – С. 1864.

¹⁵ *Лавріненко Н. П.* Столітній велетень може зникнути // Черкаський Край. – 2005. – 21 грудня. – С. 7.

¹⁶ Архів автора. – Ф. 9 : Спогади про млини, спр. 3 : Німченко С. М. 1918 р. н.

¹⁷ *Прибега Л.* Традиційні млинарські споруди України... – С. 56.

¹⁸ *Паливода Я.* Незабаром на Чигиринщині запрацює вітряний млин // Нова Доба. – 2007. – № 66. – С. 11.

¹⁹ Архів автора. – Ф. 2 : Спогади жителів с. Івківці, спр. 3 : Німченко Степан Митрофанович.